ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН
Шешендік сөздер

ЖИРЕНШЕ
ШЕШЕН
Ислендік
сөздер
Абай институтының
еңбектері
5-кітап
ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 83.3 (5 Каз)
Ж 63

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№4 хаттама 19 наурыз 2021 жыл)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС
Дәдебаев Ж. (төраға), Әбдіманұлы Ө., Бисенғали З.-Ғ.,
Есембеков Т., Жақсылықов А., Жақып Б., Сейітжанов З.,
Тарақ Ә., Темірболат А.,Үмбетаев М., Ысқақұлы Д.

Пікір жазған
филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. *Л. Мұсалы*

Баспаға дайындағандар
Б.Д. Даутова, Г. Ыбырайқызы

Ж 63 **Жиренше шешен.** Шешендік сөздер / Құрастырған, басқа тілдердегі сөздерді қазақша мазмұндаған, зерттеу мен түсініктерді жазған Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 290 б.
ISBN 978-601-04-5507-8

Жиренше шешеннің шешендік сөздері мен даналық істері туралы түркі халықтарының әдебиетінде алуан түрлі деректер мен мәліметтер, аңыздар бар. Жиреншенің түркі халықтарының әдеби ескерткіштері аясында сақталған сөздері жинақталып, жинақталып, солардың ішінде таңдамалылары жұртшылыққа ұсынылып отыр. Шешеннің айтқан сөздері де, істеген істері де – мәнді, мағыналы, гибратты.

Шешеннің шешендік сөздеріне, шешендік істеріне ешкімнің таласы жоқ. Шешеннің сөздері шешеннің өзінің атынан берілін отыр.

Кітап орта мектепте, жоғары мектепте білім алушы жастарға, шешендік өнердің тарихы мен теориясын зерттеуші мамандарға, шешендік өнер үлгілерінен өнеге іздеген көпшілікке арналған.

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 83.3 (5 Каз)

ISBN 978-601-04-5507-8

© Құрастырған Дәдебаев Ж., 2021
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты
© «Қазақ университеті» баспа үйі, 2021

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН

Жиренше шешен – өмірде болған тарихи тұлға. Қазақ сөз өнерінің үлгілерін жинап, жариялаған, зерттеген Ш.Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин Жиренше шешеннің Жәнібек хан тұсында өмір сүргені, ханның уәзірі болғаны туралы маңызды мәліметтер қалдырды. Ы. Алтынсарин, В.В. Радлов пен Г.Н. Потаниннің Жиренше шешенге байланысты ел аузынан жинап, жариялаған мәліметтерінің мәні зор. Үш ғалым да түркі халықтарының ауыз әдебиетіне, этнографиясы мен әдет заңына, тарихы мен географиясына қатысты дерек көзін талмай іздеп, саралады және өз ойлары мен пікірлерін осы дерек көзі негізінде тиянақтады.

Жиренше шешен – дара шығармашылық тұлға. Халық шешен атаған шығармашылық тұлғалардың қатары Жиреншеден басталады.

Жиреншенің шешендік өнерінде бірнеше білім саласы тоғысады: тіл білімі; сөз өнері; әдет заңы; салт-дәстүр; тарих; логика; философия; халық педагогикасы, т.б. Жиренше шешеннің таланты – айрықша талант. Өйткені Жиренше шешенде бірнеше айрықша асыл қасиет бар: адамшылығы зор; ақылға бай; ойы терең; қиялы ұшқыр; сөзге шебер; жүйеге жүйрік.

Шешендік өнер мұндаға дейін халық ауыз әдебиетінің жанрлық түрі ретінде қарастырылды, ал шешен халық ауыз әдебиетіндегі образ ретінде қабылданды. М.О. Әуезов: «Шешен, тапқыр адамның образы қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бәрінде бар. Ал Жиренше жайындағы аңыз-әңгімелерде бұл образ ең шырқау күйіне жеткен. Жиренше жайындағы аңыздың бәрінен де оның

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 83.3 (5 Каз)
Ж 63

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№4 хаттама 19 наурыз 2021 жыл)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС
Дәдебаев Ж. (төраға), Әбдіманұлы Ө., Бисенғали З.-Ғ.,
Есембеков Т., Жақсылықов А., Жақып Б., Сейітжанов З.,
Тарақ Ә., Темірболат А.,Үмбетаев М., Ысқақұлы Д.

Пікір жазған
филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. *Л. Мұсалы*

Баспаға дайындағандар
Б.Д. Даутова, Г. Ыбырайқызы

Ж 63 **Жиренше шешен.** Шешендік сөздер / Құрастырған, басқа тілдердегі сөздерді қазақша мазмұндаған, зерттеу мен түсініктерді жазған Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 290 б.
ISBN 978-601-04-5507-8

Жиренше шешеннің шешендік сөздері мен даналық істері туралы түркі халықтарының әдебиетінде алуан түрлі деректер мен мәліметтер, аңыздар бар. Жиреншенің түркі халықтарының әдеби ескерткіштері аясында сақталған сөздері жинақталып, жинақталып, солардың ішінде таңдамалылары жұртшылыққа ұсынылып отыр. Шешеннің айтқан сөздері де, істеген істері де – мәнді, мағыналы, гибратты.

Шешеннің шешендік сөздеріне, шешендік істеріне ешкімнің таласы жоқ. Шешеннің сөздері шешеннің өзінің атынан берілін отыр.

Кітап орта мектепте, жоғары мектепте білім алушы жастарға, шешендік өнердің тарихы мен теориясын зерттеуші мамандарға, шешендік өнер үлгілерінен өнеге іздеген көпшілікке арналған.

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 83.3 (5 Каз)

ISBN 978-601-04-5507-8

© Құрастырған Дәдебаев Ж., 2021
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты
© «Қазақ университеті» баспа үйі, 2021

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН

Жиренше шешен – өмірде болған тарихи тұлға. Қазақ сөз өнерінің үлгілерін жинап, жариялаған, зерттеген Ш.Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин Жиренше шешеннің Жәнібек хан тұсында өмір сүргені, ханның уәзірі болғаны туралы маңызды мәліметтер қалдырды. Ы. Алтынсарин, В.В. Радлов пен Г.Н. Потаниннің Жиренше шешенге байланысты ел аузынан жинап, жариялаған мәліметтерінің мәні зор. Үш ғалым да түркі халықтарының ауыз әдебиетіне, этнографиясы мен әдет заңына, тарихы мен географиясына қатысты дерек көзін талмай іздеп, саралады және өз ойлары мен пікірлерін осы дерек көзі негізінде тиянақтады.

Жиренше шешен – дара шығармашылық тұлға. Халық шешен атаған шығармашылық тұлғалардың қатары Жиреншеден басталады.

Жиреншенің шешендік өнерінде бірнеше білім саласы тоғысады: тіл білімі; сөз өнері; әдет заңы; салт-дәстүр; тарих; логика; философия; халық педагогикасы, т.б. Жиренше шешеннің таланты – айрықша талант. Өйткені Жиренше шешенде бірнеше айрықша асыл қасиет бар: адамшылығы зор; ақылға бай; ойы терең; қиялы ұшқыр; сөзге шебер; жүйеге жүйрік.

Шешендік өнер мұндаға дейін халық ауыз әдебиетінің жанрлық түрі ретінде қарастырылды, ал шешен халық ауыз әдебиетіндегі образ ретінде қабылданды. М.О. Әуезов: «Шешен, тапқыр адамның образы қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бәрінде бар. Ал Жиренше жайындағы аңыз-әңгімелерде бұл образ ең шырқау күйіне жеткен. Жиренше жайындағы аңыздың бәрінен де оның

классного и домашнего чтения. Издание третье, дополненное русско-киргизским словарем. – Омск, 1907. – 40-41 беттер.

121. Жиренше. Дерек көзі: Белослюдов А. Киргизские сказки // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества. Том XXXVIII. Посвящается Григорию Николаевичу Потанину по случаю 80-летия его жизни (1835 – 1915). – Омск, 1916. – С. 30-31; Белослюдов А. Сказания и сказки киргиз // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества. Вып. 10. – Семипалатинск, 1915. – С. 38-43.

122. Еркек те босана ма екен. Ел аузындағы аңыз. Дерек көзі: Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Он бесінші том. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 1979. – 60-б.

123. Өгізділ ішін тазарту. Ел аузындағы аңыз. Дерек көзі: Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. – Петроград, 1917. – С. 70 (Живая старина. Год XXV. 1916).

124. Жиренше. Майлықожа Сұлтанқожаұлынын айтуынан орыс тіліне аударып жазған Ә. Диваев. Дерек көзі: Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Том Ш. – Ташкент, 1894. – С. 36-55; Туркестанскій сборник. Том 569. – С. 72-82. Осы әңгімелер мына басылымда қазақ тілінде жарияланған: Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Қара сөз. Ертегілер, аңыз, хикаят. Төртінші кітап / Құрастырып, алғы сөзін жазған Әсілхан Оспанұлы. – Шымкент: «Шымған» шағын кәсіпорны, 1993. – 25-38 беттер.

125. Жиренше. Дерек көзі: Орталық ғылыми кітапханаңың қолжазбалар қоры. 859-к., №39 дәптер, 305-306 беттер. Игісін деген кісіден түскен. Ол өзі білетінінен қыска үзінділер жазып жіберген. 1948 жыл.

МАЗМҰНЫ

Дәдебаев Ж. Жиренше шешен 3

Жиренше шешен туралы ұлық сөздер 25

Жиренше шешеннің сөздері

1. Бірінші әңгіме 32
2. Екінші әңгіме 33
3. Үшінші әңгіме 34
4. Төртінші әңгіме 36
5. Бесінші әңгіме 37
6. Алтыншы әңгіме 38
7. Жетінші әңгіме 39
8. Сегізінші әңгіме 40
9. Тоғызыншы әңгіме 41
10. Жиренше шешен мен хан 47
11. Жиренше шешен мен қыз 48
12. Жиренше шешен мен Қарашаш 49
13. Жиренше шешеннің қаздың етін тең бөлуі 50
14. Жиренше шешеннің қанбақтың көші-қон жайын сұрауы 51
15. Жиренше шешеннің хан, билерді үйіне қонаққа шақыруы 52
16. Жиренше шешеннің өзіне қалындық іздеуі 54
17. Жиренше шешеннің ұнатқан қызын алуы 55
18. Жирен шешен 58
19. Жиренше шешеннің ұлына қыз айттыруы 62
20. Жиренше шешен мен Алтын шешен 66

классного и домашнего чтения. Издание третье, дополненное русско-киргизским словарем. – Омск, 1907. – 40-41 беттер.

121. Жиренше. Дерек көзі: Белослюдов А. Киргизские сказки // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества. Том XXXVIII. Посвящается Григорию Николаевичу Потанину по случаю 80-летия его жизни (1835 – 1915). – Омск, 1916. – С. 30-31; Белослюдов А. Сказания и сказки киргиз // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества. Вып. 10. – Семипалатинск, 1915. – С. 38-43.

122. Еркек те босана ма екен. Ел аузындағы аңыз. Дерек көзі: Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Он бесінші том. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 1979. – 60-б.

123. Өгізділ ішін тазарту. Ел аузындағы аңыз. Дерек көзі: Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. – Петроград, 1917. – С. 70 (Живая старина. Год XXV. 1916).

124. Жиренше. Майлықожа Сұлтанқожаұлынын айтуынан орыс тіліне аударып жазған Ә. Диваев. Дерек көзі: Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Том Ш. – Ташкент, 1894. – С. 36-55; Туркестанскій сборник. Том 569. – С. 72-82. Осы әңгімелер мына басылымда қазақ тілінде жарияланған: Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Қара сөз. Ертегілер, аңыз, хикаят. Төртінші кітап / Құрастырып, алғы сөзін жазған Әсілхан Оспанұлы. – Шымкент: «Шымған» шағын кәсіпорны, 1993. – 25-38 беттер.

125. Жиренше. Дерек көзі: Орталық ғылыми кітапханаңың қолжазбалар қоры. 859-к., №39 дәптер, 305-306 беттер. Игісін деген кісіден түскен. Ол өзі білетінінен қыска үзінділер жазып жіберген. 1948 жыл.

МАЗМҰНЫ

Дәдебаев Ж. Жиренше шешен 3

Жиренше шешен туралы ұлық сөздер 25

Жиренше шешеннің сөздері

1. Бірінші әңгіме 32
2. Екінші әңгіме 33
3. Үшінші әңгіме 34
4. Төртінші әңгіме 36
5. Бесінші әңгіме 37
6. Алтыншы әңгіме 38
7. Жетінші әңгіме 39
8. Сегізінші әңгіме 40
9. Тоғызыншы әңгіме 41
10. Жиренше шешен мен хан 47
11. Жиренше шешен мен қыз 48
12. Жиренше шешен мен Қарашаш 49
13. Жиренше шешеннің қаздың етін тең бөлуі 50
14. Жиренше шешеннің қанбақтың көші-қон жайын сұрауы 51
15. Жиренше шешеннің хан, билерді үйіне қонаққа шақыруы 52
16. Жиренше шешеннің өзіне қалындық іздеуі 54
17. Жиренше шешеннің ұнатқан қызын алуы 55
18. Жирен шешен 58
19. Жиренше шешеннің ұлына қыз айттыруы 62
20. Жиренше шешен мен Алтын шешен 66

21. Жиренше шешеннің атының күлуі ... 69
22. Жиренше шешеннің хан сарайына келуі ... 70
23. Жиренше шешенге айтарға ханның сөз таппай қалуы ... 71
24. Жиренше шешеннің үйінен ханның сөзден жеңіліп қайтуы ... 73
25. Жиренше шешеннің үйінен ханның ұялып қайтуы ... 74
26. Жиренше шешенге әйелінің қайтыс болғанын естірту ... 76
27. Жиренше шешеннің ханымның сынынан өтуі ... 77
28. Жиренше шешен мен Алдар көсе туралы дастан ... 78
29. Жиренше шешеннің қанбақтан жауап алып келуі ... 79
30. Жиренше шешеннің тапқырлығы ... 80
31. Жиренше шешеннің ханға қанбақтың жауап сөзін айтып келуі ... 81
32. Жиренше шешенге ханның арымас ат, тозбас тон бергені ... 82
33. Жиренше шешен мен қыз ... 83
34. Жиреншенің Қарашашқа құда түсуі ... 85
35. Жиренше шешеннің баласына қалыңдық таңдауы ... 87
36. Жиренше шешеннің баласына қалыңдық іздеуі ... 88
37. Хан мен Қарашаш ... 89
38. Жиренше шешен мен Алдар көсе ... 90
39. Алдар көсе мен Жиренше ... 93
40. Жиренше туралы ... 95
41. Жиреншеге әйелінің өлгенін естірту ... 96
42. Жиренше шешеннің өз үйі, кең сарайдай боз үйі ... 97
43. Жиренше шешеннің өзіне жар болар қыз іздеуі ... 99
44. Жиреншенің таңдап тапқан жары ... 100
45. Жиреншенің әйелінің артық, тапқыр болуы ... 103
46. Жиреншеге Қарашаштың өлгенін естірту ... 106
47. Жиренше шешен мен Жәнібек ханның алғаш кездесуі ... 108
48. Жиренше шешеннің мырзалығы ... 109
49. Жиренше шешеннің өтірік пен шынның арасын айыруы ... 110
50. Жиреншенің үйінен ханның түн ішінде қайтып кетуі ... 115
51. Жиренше шешеннің әйелінің данышпандығы ... 118
52. Жиренше шешенге әйелінің өлгенін естірту ... 120
53. Жиреншенің бір нашардың қызын алуы ... 121
54. Өтірік пен шынның арасы (Екінші нұска) ... 123

55. Ханның түн ішінде қайтып кетуі (Екінші нұска) ... 126
56. Жиренше шешеннің әйелінің данышпандығы (Екінші нұска) ... 129
57. Жиренше шешенге әйелінің өлгенін естірту (Екінші нұска) ... 131
58. Жиреншенің бір нашардың қызын алуы (Екінші нұска) ... 132
59. Ұста тұспалы және Жиренше ... 134
60. Жақсыдан жаман тумайтыны ... 136
61. Шашы қара, сақалы ақ адамның сыны ... 137
62. Жиренше мен Қызылым ... 138
63. Жиреншенің енді бір түйіндері ... 139
64. Жиренше шешеннің өз Жәнібек ханға айтқаны ... 140
65. Жирен шешен мен Қара хан (шешен) ... 141
66. Жиренше шешеннің бала кезі ... 145
67. Жиреншенің жолаушылардан бата сұрауы ... 146
68. Жиренше шешеннің өтірік пен шынның арасын айыруы ... 147
69. Жиренше шешеннің ханның бас биі болуы ... 151
70. Малдың патшасы мен қасқасы ... 153
71. Жиренше шешеннің Тесік таудың қайда екенін көрсеткені ... 155
72. Адамның қалай қадірлі болатыны ... 156
73. Бір аяғымен тұрған қаздардың екі аяқтап
жорғалап кеткен себебі ... 157
74. Кімнің төрт құбыласы тең болатыны ... 158
75. Сақалы ақ, шашы қара кісі ... 159
76. Жиреншенің қызды сынауы ... 160
77. Жиренше шешеннің Қарашашпен қосылуы ... 163
78. Хан өз Жәнібек пен қыз ... 165
79. Жәнібек ханның Жаңпоз атаны ... 167
80. Жиренше мен өз Жәнібек ... 169
81. Жиреншенің хан сынағына түскені ... 170
82. Жиреншенің тапқырлығы ... 171
83. Ұста тұспалы және Жиренше (Екінші нұска) ... 172
84. Жиреншенің ұшқырлығы ... 174
85. Жиреншенің ақылды әйелі Қарашаш сұлу ... 175
86. Әз Жәнібектің Жиренше мен Қарашашқа бала болғаны ... 178
87. Жиренше шешенге ханның үш өкпесі ... 180

88. Жиреншенің баласы (Бірінші нұсқа) 182
89. Жиреншенің баласы (Екінші нұсқа) 183
90. Жиреншеге әйелінің өлгенін естірту 185
91. Жиреншенің қыз таңдауы 186
92. Әз Жәнібек, Жиренше шешен, Алдар көсе 188
93. Әз Жәнібек, Жиренше, Көсе 191
94. Жиренше шешен мен баласы Төлемырза 196
95. Жиреншенің хан алдына көлікке мінбей, жаяу жүрмей келуі 202
96. Жиреншенің тастан тарамыс тіліп, құмнан етік тігуі туралы хан жарлығы 204
97. Жиренше шешеннің Алтайдағы қара қалмаққа баруы 206
98. Жиренше шешенге әйелінің өлгенін естірту 208
99. Жиренше шешеннің Қара ханға елші болып барғаны 211
100. Жиренше шешен мен Алдар көсе 215
101. Қыздың сыны 217
102. Жиренше шешеннің бас уәзір болуы 218
103. Жиренше шешеннің үйленуі 220
104. Жиренше шешен мен Алдар көсе 222
105. Жиренше мен Алдар көсе 223
106. Шық бермес Шығайбай, Алдар көсе, Жиренше шешен 224
107. Қырық қошқарды қоздату 226
108. Тең бөлу 228
109. Әділ бөлу 230
110. Төбелескен төртеудің дауына төрелік 232
111. Арбадан туған құлын 234
112. Жиренше шешен 236
113. Жиренше шешеннің қоныс іздеуі 238
114. Жиренше шешен мен қыздың тілсіз сөйлесуі 240
115. Жиренше шешеннің өз үйі 242
116. Жиренше шешеннің боз үйі 243
117. Елдің ішінде екінің бірі шешен 244
118. Қай ауылдан екенімді өзім де білмеймін 245
119. Жиренше шешеннің баласына қыз айттырып алып беруі 246
120. Жиренше шешен мен Алдар көсе 247

121. Жиренше шешен мен Алдар көсе 248
122. Жиренше 249
123. Еркек те босана ма екен? 252
124. Өгіздің ішін тазарту 253
125. Жиренше мен хан 254
126. Жиренше 272

Түсініктер 274

Әдеби-көркем басылым

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН

Шешендік сөздер

Абай институтының
еңбектері
5-кітап

Редакторы *Г. Ыбырайқызы*
Компьютерде беттеген *У. Молдашева*
Мұқабасын безендірген *М. Бакеева*

ИБ №14696

Басуға 16.07.2021 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 $^{1}/_{16}$.
Көлемі 18,12 т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №6759.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды